

Πολιτική Ακεραιότητα: Ευθυκρισία, χαρακτήρας και πολιτική κουλτούρα (*)

Χαρίδημος Κ. Τσούκας (**)

*«Υπάρχουν επτά πράγματα που θα μας καταστρέψουν: πλούτος δίχως εργασία, ηδονή δίχως συνείδηση, γνώση δίχως χαρακτήρα, θρησκεία δίχως θυσία, πολιτική δίχως αρχές, επιστήμη δίχως ανθρωπισμό, επιχειρηματικότητα δίχως ηθική»
Μαχάτμα Γκάντι*

Στη φιλελεύθερη δημοκρατία, για έναν επαγγελματία πολιτικό, η ακεραιότητα είναι το σημαντικότερο συμβολικό κεφάλαιο που διαθέτει. Καμία κριτική ή μομφή δεν τον επηρεάζει τόσο, όσο ο ψόγος της έλλειψης ακεραιότητας. Μπορεί ένας πολιτικός να είναι ανίκανος, αδαής ή μικρόνους (δεν νομίζω να δυσκολευτείτε να βρείτε τέτοιους στην ελληνική πολιτική ζωή), αλλά αυτές οι ιδιότητες δεν είναι ικανές να τον παραδώσουν στη δημόσια χλεύη. Η έλλειψη πολιτικής ακεραιότητας, όμως, είναι.

Δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε γιατί. Ο πολιτικός, κατ' αρχήν, εργάζεται για το κοινό καλό [1]. Φυσικά δεν αντιλαμβάνονται όλοι το κοινό καλό με τον ίδιο τρόπο (οι διαφορετικές θεωρήσεις του κοινού καλού συνιστούν την πεμπτουσία της πολιτικής διαμάχης), αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι η έννοια του «κοινού καλού» δεν αποτελεί το κοινό σημείο αναφοράς οποιουδήποτε ασχολείται με τα κοινά. Το κοινό καλό συνιστά τον ηθικό ορίζοντα εντός του οποίου δραστηριοποιείται ένας πολιτικός. Κατά συνέπεια, η ακεραιότητα με την οποία υπηρετεί κανείς το κοινό καλό αποτελεί *sine qua non* όρο προκειμένου να διαθέτει την απαιτούμενη αξιοπιστία.

Η έννοια της πολιτικής ακεραιότητας δεν είναι συνώνυμη με αυτή της απουσίας διαφθοράς. Η «ακεραιότητα» είναι ευρύτερη έννοια και δεν είναι διόλου τυχαίο ότι στην πολιτική συζήτηση στην Ελλάδα ο όρος έχει συρρικνωθεί σε μία του εκδοχή – αυτή της διαφθοράς. Είναι τόσο εκτεταμένη η διαφθορά των πολιτικών στη χώρα (και μάλιστα μία όψη της διαφθοράς, η μίζα) που οποιαδήποτε αναφορά σε άλλες εκδοχές της ακεραιότητας θεωρείται δύσληπτη πολυτέλεια.

Κάθε συζήτηση για την *ακεραιότητα* και την *πολιτική*, για να είναι γόνιμη, πρέπει να λαμβάνει υπόψη δύο σημαντικές διακρίσεις, οι οποίες αναφέρονται στους δύο όρους αντιστοίχως [2]: τη διάκριση μεταξύ *επαγγελματικής* και *προσωπικής* ακεραιότητας, και τη διάκριση μεταξύ του πολιτικού ως *εκπροσώπου* του εκλογικού σώματος (*delegate*) και του

πολιτικού ως *διαμορφωτή πολιτικής για το κοινό καλό* (trustee). Θα φανεί, ελπίζω, στη συνέχεια γιατί οι διακρίσεις αυτές είναι χρήσιμες.

Πριν συνεχίσω, επιτρέψτε μου να αναφερθώ σε πέντε παραδείγματα από τη σύγχρονη ελληνική πολιτική ζωή, τα οποία θα μας δώσουν εναύσματα θεωρητικού προβληματισμού.

1. Φανταστείτε έναν πολιτικό, αρχηγό κόμματος εξουσίας, ο οποίος, στην αρχή της οικονομικής κρίσης, αντιτάχθηκε σφόδρα στην υπογραφή του Μνημονίου μεταξύ της Ελλάδας και των δανειστών της, για να αλλάξει γνώμη ενάμιση χρόνο αργότερα και, στη συνέχεια, να εξελιχθεί σε υποστηρικτή του Μνημονίου, και μάλιστα από της θέσης του Πρωθυπουργού. Αυτή η αλλαγή στάσης όχι μόνο δεν συνοδεύτηκε από μια κριτική αποτίμηση της προηγούμενης άποψης που είχε, αλλά οι δύο αντιφατικές στάσεις (όχι στο Μνημόνιο – ναι στο Μνημόνιο) εμφανίζονται ως συνεπείς! Πώς θα χαρακτηρίζαμε αυτή την κυβίστηση και την έλλειψη αναστοχασμού του πολιτικού αρχηγού;
2. Φανταστείτε μια προβεβλημένη βουλευτή, πρώην υπουργό, γόνο ισχυρής πολιτικής δυναστείας, η οποία, στη διάρκεια της πολιτικής της διαδρομής, διακρίθηκε από ασύστολη ρουσφετολογία. Στην οδυνηρή οικονομική κρίση που μαστίζει τη χώρα τα τελευταία πέντε χρόνια, η κυρία βουλευτής μιλάει για μια «νέα αρχή», «να αλλάξουμε συμπεριφορές», να «μη λέμε μισές αλήθειες», και «να προωθήσουμε μεταρρυθμίσεις». Ερώτημα: διακρίνετε κάτι περίεργο σε αυτή τη ρητορική; Πώς μετατρέπεται ο χθεσινός ρουσφετολόγος σε κήρυκα της αρετής σήμερα;
3. Φανταστείτε έναν νυν υπουργό, από αυτούς που είχαν συμφωνήσει με την υπογραφή του Μνημονίου και πάσχισε για την υλοποίησή του, ο οποίος, όταν, αργότερα, είδε την εξόχως αρνητική διάθεση της κοινής γνώμης εναντίον των οδυνηρών πολιτικών λιτότητας, δικαιολόγησε τη στάση του λέγοντας ότι «δεν είχε διαβάσει το Μνημόνιο» πριν το ψηφίσει. Πώς θα χαρακτηρίζατε αυτή τη στάση του υπουργού;
4. Φανταστείτε έναν νυν βουλευτή, πρώην Πρόεδρο της Βουλής των Ελλήνων για μια μέρα, ο οποίος, λόγω της έστω μονοήμερης κατοχής του αξιώματος αυτού απέκτησε το δικαίωμα διορισμού συνεργάτη του στη Βουλή, και το άσκησε ασμένως διορίζοντας την κόρη του, να δηλώνει ότι αν λείπει η 180ή ψήφος από την κοινοβουλευτική διαδικασία εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας, πιθανότατα θα την παράσχει. Πώς θα χαρακτηρίζατε από ηθικής απόψεως τη στάση αυτή του βουλευτή;
5. Φανταστείτε, τέλος, έναν αρχηγό αξιωματικής αντιπολίτευσης, να δηλώνει την πίστη του στο Σύνταγμα και τους νόμους του κράτους, αλλά να αρνείται πεισματικά να συνεργαστεί με τα κυβερνητικά κόμματα προκειμένου να εκλεγεί Πρόεδρος της Δημοκρατίας συναινετικά, όπως επιτάσσει το Σύνταγμα. Επιπλέον, ενώ δηλώνει τη νομιμοφροσύνη του όταν διώκονται ποινικά νεοναζί πολιτικοί, δεν

ενοχλείται όταν παραβιάζεται ο νόμος από καταλήψεις δημοσίων κτηρίων, ενώ βδελύσσεται κάθε χρήση έννομης βίας όταν η δημόσια τάξη διασαλεύεται. Και όταν η Πολιτεία, δια του αρμόδιου υπουργείου, διαπιστώνει την κατάθεση ψευδών στοιχείων εκ μέρους πολιτών για να αποκτήσουν εργασία στο ευρύτερο δημόσιο τομέα, δεν εγκαλεί τους απατεώνες αλλά τους ελέγχοντες!

Θα μπορούσα να συνεχίσω επί μακρόν. Ο δημόσιος βίος της χώρας μας είναι τέτοιας ποιότητας που προσφέρει άφθονα παρόμοια παραδείγματα. Το δύσκολο, βέβαια, δεν είναι η ανεκδοτολογική καταγραφή της πολιτικής-ηθικής παρακμής αλλά η κατανόησή της και, κυρίως, η υπέρβασή της.

Όλα τα παραπάνω παραδείγματα έχουν κάτι κοινό: την απουσία ακεραιότητας εκ μέρους των εμπλεκόμενων πολιτικών. Η ακεραιότητα (ή η έλλειψή της), όμως, δεν είναι προϊόν στενά ατομικής επιλογής αλλά παράγεται σε ένα γενικότερο κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο. Πρέπει να κατανοήσουμε τόσο την ατομική εκδοχή της ακεραιότητας όσο και το πλαίσιο στο οποίο παράγεται. Σε ένα λαϊκιστικό-πελατειακό πολιτικό σύστημα λ.χ. οι πολιτικοί έχουν ισχυρά κίνητρα να λειτουργούν με καιροσκοπική ιδιοτέλεια, όχι με ακεραιότητα. Η ακεραιότητα είναι ένα, συγχρόνως, ατομικό και συλλογικό επίτευγμα.

Ακεραιότητα σημαίνει κάτι που είναι ολόκληρο, ενιαίο, ολοκληρωμένο. Μιλάμε για εδαφική ακεραιότητα, για την ακεραιότητα μιας βάσης δεδομένων (δεν έχει μολυνθεί από λάθη), για την ακεραιότητα ενός μουσικού έργου (είναι ολοκληρωμένο και ενιαίο, χωρίς να παρεισφρύουν άσχετες μουσικές επιρροές). Στον κοινωνικό βίο λέμε ότι ένας άνθρωπος είναι ακέραιος όταν ενεργεί ηθικά, βάσει αρχών, και οι επιμέρους ενέργειές του 'δένουν', απαρτίζοντας ένα ενιαίο όλον. Ας δούμε το θέμα λίγο πιο αναλυτικά.

Οι ακέραιοι πολιτικοί διακρίνονται από τρία γνωρίσματα.

Πρώτον, πασχίζουν να εναρμονίζουν τις προθέσεις τους με τις πράξεις τους, προσδίδοντας ενιαιότητα (ακεραιότητα) στον εαυτό τους [3]. Αυτό είναι ένα διαρκές ζητούμενο και δεν είναι αυτονόητο πως επιτυγχάνεται. Αποκλίσεις προθέσεων-διακηρύξεων και πράξεων δεν δηλώνουν απαραίτητα έλλειψη ακεραιότητας, αρκεί να συνοδεύονται από αναστοχαστική συμπεριφορά – όταν δηλαδή ο πολιτικός είναι σε θέση να τεκμηριώσει έντιμα την απόκλιση με βάση την αλλαγή των συνθηκών ή τη δική του μεταβολή γνώμης, κατόπιν περαιτέρω προβληματισμού, ή και τα δύο. Δεν μπορείς λ.χ. να υπόσχεται προεκλογικά το 2012, στο Ζάππειο, εν μέσω οξύτατης οικονομικής κρίσης και αυστηρής διεθνούς επιτήρησης, ότι θα αυξήσει τις συντάξεις, ενώ αργότερα, αναλαμβάνοντας τα ηνία της χώρας, να πράττεις ακριβώς το αντίθετο. Η απόκλιση των έργων από τα λόγια, αν δεν αιτιολογηθεί πειστικά, προσβάλλει την ακεραιότητά σου.

Δεύτερον, οι ακέραιοι πολιτικοί υπερασπίζονται την κρίση τους (judgment) στο εσωτερικό μιας έλλογης πολιτικής κοινότητας. Αυτό σημαίνει ότι οι πολιτικοί με ακεραιότητα

αντιμετωπίζουν τις προτιμήσεις τους και τις απόψεις τους ως έχουσες *σημασία* για τα άλλα μέλη της κοινότητας [4]. Άρα, η διπροσωπία, η ψευδολογία, και η συμφεροντολογική αλλαγή απόψεων, όταν συμβαίνουν, δείχνουν ότι ο πολιτικός δεν αντιμετωπίζει την κρίση του ως σημαντική για τους άλλους, αλλά ως ένα στοιχείο για τον υπολογιστικό προσπορισμό ιδιωτικού οφέλους. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η ακεραιότητα έχει να κάνει πρωτίστως με τον διαβουλευτικό ρόλο του πολιτικού σε μια έλλογη πολιτική κοινότητα, η οποία, καθότι έλλογη, *βουλεύεται* για το δέον γενέσθαι. Με άλλα λόγια, η κρίση (judgment) έχει έναν *κοινωνικό* (όχι αυστηρώς ατομικό) χαρακτήρα. Η μετοχή μας σε μια κοινότητα μας καθιστά υπευθύνους για την *ποιότητα* της κρίσης μας – η τελευταία πρέπει να είναι τέτοια που να συνεισφέρει ουσιαστικά στη διαβούλευση της κοινότητας.

Με αυτό το συλλογισμό κατά νου:

- ο βουλευτής της αντιπολίτευσης που συμφωνεί με την υπογραφή του Μνημονίου το 2010, αλλά δεν το υπερψηφίζει στη Βουλή,
- ο βουλευτής που θα υπερψηφίσει έναν κυβερνητικό υποψήφιο για την Προεδρία της Δημοκρατίας μόνο αν λείπει η δική του ψήφος από το τελικό άθροισμα ή θα ψηφίσει όπως θα ψηφίσει το κόμμα από το οποίο αποχώρησε φοβούμενος μην κατηγορηθεί για καιροσκοπισμό ή χρηματισμό, και
- η βουλευτής που δεν ψηφίζει την άρση ασυλίας ενός πρώην υπουργού ενώ δείχνει να έχει πεισθεί για πιθανά αδικήματά που έχει διαπράξει, φοβούμενη ότι αυτή η ενέργειά της ίσως κλονίσει την κυβέρνηση που υποστηρίζει

δεν λειτουργεί με βάση αρχές και δεσμεύσεις, αλλά καιροσκοπικά και συμφεροντολογικά. Σύμφωνα με την άποψη που προανέφερα, του λείπει η ακεραιότητα, στο μέτρο που δεν συνεισφέρει εντίμως την κρίση του στη διαβούλευση της κοινότητας – δεν παίρνει τον εαυτό του στα σοβαρά ως *βουλευόμενο* ον, ως βουλευτής. Ο υπολογιστικός καιροσκοπισμός ή η δειλία υπερισχύουν της βουλευτικής του διάθεσης.

Η ακεραιότητα για έναν επαγγελματία πολιτικό δεν έγκειται τόσο στο να εκφράζει τις προσωπικές του αξίες (προσωπική ακεραιότητα), όσο στο να ανταποκρίνεται στις επιταγές του ρόλου του (επαγγελματική ακεραιότητα). Ο δήμαρχος λ.χ. που αρνείται να προβεί σε έλεγχο νομιμότητας των τυπικών προσόντων ήδη διορισμένων υπαλλήλων του Δήμου του για να μην αναγκαστεί να τους απολύσει σε περίπτωση που διαπιστώσει παρανομίες, μπορεί να υπερασπίζεται προσωπικές του αξίες («δεν μπορώ να στερήσω το ψωμί από έναν εργαζόμενο») αλλά δεν ανταποκρίνεται στο ρόλο που του εμπιστευθήκαμε – την εφαρμογή του νόμου σε ένα κράτος δικαίου και τη χρηστή διοίκηση. Παρομοίως, ο υπουργός που αρνείται να απολύσει έναν προσωπικό του φίλο, κατηγορούμενο για εμπλοκή σε σκάνδαλο, από τη θέση του έμμισθου συμβούλου (περίπτωση Παυλίδη), ή ο νομάρχης που μειώνει δραστικά το πρόστιμο ενός παρανομούντος βενζινοπωλητή από

υποτιθέμενη συμπόνια γι αυτόν (περίπτωση Ψωμιάδη), ενδέχεται να διαθέτει προσωπική, όχι όμως επαγγελματική ακεραιότητα.

Και τρίτο γνώρισμα, η ακεραιότητα είναι μια αρετή του χαρακτήρα, η οποία βρίσκεται στο μέσον μεταξύ δύο ειδών υπερβολών [5]. Από τη μια μεριά, υπάρχουν γνωρίσματα του χαρακτήρα, όπως η έπαρση, ο ναρκισσισμός, η δογματική ακαμψία, και ο φανατισμός, τα οποία υπονομεύουν την ικανότητα του ατόμου να αξιολογεί κριτικά τις επιθυμίες του και τις δεσμεύσεις του. Τέτοια γνωρίσματα υπονομεύουν την ακεραιότητα του ατόμου, στο μέτρο που το κρατάνε καθηλωμένο σε υπάρχουσες συνήθειες και δεν του επιτρέπουν να αναθεωρήσει τις επιθυμίες του.

Από την άλλη μεριά, υπάρχουν γνωρίσματα, όπως η αυταπάτη, η ψευδολογία, η αδιαφορία και η υποκρισία, τα οποία δεν προσδίδουν σταθερότητα στις σχέσεις του ατόμου με τους άλλους, με συνέπεια να απειλείται η ακεραιότητά του. Με άλλα λόγια, σε αυτή την περίπτωση ο αυτο-εξυπηρετικός καιροσκοπισμός υπερτερεί των αξιών, αρχών και δεσμεύσεων - στοιχεία τα οποία προσδίδουν σταθερότητα στο χαρακτήρα ενός πολιτικού. Αυτού του είδους η υπερβολή (η άνευ αρχών πολιτική συμπεριφορά) αποτελεί ένα από τα διαχρονικώς ανθεκτικότερα στοιχεία της ελληνικής πολιτικής νοο-τροπίας. Θα σταθώ, πολύ σύντομα, σε μερικά χτυπητά γνωρίσματά της: διαφθορά, ψευδολογία, υποκρισία, και αδιαφορία [6].

Η διαφθορά, ιδιαίτερα στη μορφή των πελατειακών σχέσεων, είναι μια ιδιαίτερα έντονη μορφή έλλειψης ακεραιότητας, αφού ο ρουσφετολόγος πολιτικός μεριμνά ξεδιάντροπα για το ιδιωτικό του όφελος, όχι για την επιτέλεση των καθηκόντων που του εμπιστευθήκαμε. Προδίδει την εμπιστοσύνη μας ως λήπητη ορθολογικών και δίκαιων αποφάσεων για το κοινό καλό.

Η ψευδολογία αφορά ιδιαίτερα στη διατύπωση υποσχέσεων, οι οποίες συνήθως εκφράζονται εν γνώσει ότι είναι ανέφικτες, και, φυσικά, με την πρώτη ευκαιρία, παραβιάζονται. Θυμηθείτε τις προεκλογικές διακηρύξεις των κυβερνητικών κομμάτων (ΝΔ και ΠΑΣΟΚ) το 2012 περί αύξησης των συντάξεων, μη απολύσεων στο Δημόσιο, μη αύξησης φόρων, κλπ. Δείτε τις υποσχέσεις της αξιωματικής αντιπολίτευσης (ΣΥΡΙΖΑ) περί επανόδου στο προ κρίσης μισθολογικό καθεστώς κλπ. Οι έλληνες πολιτικοί καθ' έξιν υπόσχονται πράγματα που γνωρίζουν ότι δεν μπορούν να πραγματοποιήσουν, για να αθετήσουν αργότερα τις υποσχέσεις τους όταν βρεθούν αντιμέτωποι με την πραγματικότητα. Η αθέτηση των υποσχέσεων απαξιώνει, φυσικά, όχι μόνο την πολιτική αξιοπιστία τους αλλά την ίδια την πολιτική.

Η υποκρισία χαρακτηρίζει αυτούς που εν γνώσει τους λειτουργούν ανειλικρινώς ή αρέσκονται να αυταπατώνται. Ο Πρωθυπουργός που διατείνεται ότι «χτίζουμε τη νέα Ελλάδα» ενώ διορίζει συγχρόνως τους κολλητούς του από την περιοχή καταγωγής του σε σημαντικές δημόσιες θέσεις, ο αρχηγός κόμματος και υπουργός που μιλά για

«μεταρρυθμίσεις» αλλά δίνει τη δυνατότητα σε στελέχη του κόμματός του να νέμονται κρατικά αξιώματα, ή ο αρχηγός της αντιπολίτευσης που, ταυτοχρόνως, υπερασπίζεται και αρνείται το κράτος δικαίου, ανάλογα με το τι τον συμφέρει, είναι χαρακτηριστικές περιπτώσεις πολιτικών μειωμένης ακεραιότητας.

Η αδιαφορία, ιδιαίτερα στην περίπτωση λαϊκιστών πολιτικών, προέρχεται από πολιτικούς που δεν παίρνουν το ρόλο τους στα σοβαρά. Οι πολιτικοί που άγονται και φέρονται από τις δημοσκοπήσεις και ολιγωρούν στη λήψη αναγκαίων αποφάσεων ή οι πολιτικοί που άκριτα υποστηρίζουν τα αιτήματα κάθε οργανωμένης ομάδας συμφερόντων, λησμονούν το μέρος του ρόλου τους που έχει να κάνει με την υπεύθυνη λήψη αποφάσεων για το κοινό καλό. Από την άλλη μεριά, οι πολιτικοί που ενεργούν ως δογματικοί ιδεολόγοι, αδιαφορώντας για τις απόψεις και επιθυμίες του εκλογικού σώματος, δεν παίρνουν το ρόλο τους ως εκπρόσωποι στα σοβαρά. Και οι μεν και οι δε, δεν ενεργούν με ακεραιότητα.

Είναι εξόχως δύσκολη η άσκηση της πολιτικής με ακεραιότητα, ουδόλως υποτιμώ το μέγεθος της πρόκλησης. Η πολιτική είναι εξαιρετικά σύνθετη υπόθεση, με πολλές αποχρώσεις, όπου το δέον γενέσθαι δύσκολα μπορεί να κωδικοποιηθεί [7]. Γι αυτό ακριβώς μετρά ιδιαίτερα ο *χαρακτήρας* του πολιτικού [8]. Η καλλιέργεια χαρακτήρα προσδίδει στον πολιτικό και αρχές και στρατηγική ευφυΐα, και ήθος και πρακτικό πνεύμα. Η ορθοπραξία είναι στενά συνυφασμένη με την ευβουλία. Ο ακέραιος πολιτικός δεν ρωτά μόνο «τι με συμφέρει;» αλλά και «ποιο είναι το σωστό;». Όσο αφελές είναι να θέτει μόνο το δεύτερο ερώτημα, άλλο τόσο κυνικά ιδιοτελές είναι να εμμένει στο πρώτο. Στη μια περίπτωση είναι αιθεροβάμων, στην άλλη καιροσκόπος.

Ο χαρακτήρας δεν είναι ένα δεδομένο, ανά πάσα στιγμή, σύνολο γνωρισμάτων, αλλά μια διαρκής διαδικασία συγκρότησης. Ουδέποτε η διαμόρφωσή είναι πλήρως συντελεσμένη. Αναμετρώμενος με προβλήματα δημόσιας πολιτικής, ο πολιτικός για τον οποίο η ακεραιότητα είναι μόνιμη έγνοια, δεν παίρνει απλώς αποφάσεις αλλά, συγχρόνως, εκλεπτύνει τον χαρακτήρα του, οξύνει τα συναισθήματά του, βαθαίνει το ήθος του. Όπως σοφά παρατήρησε ο Μονταίνιος, «καθώς αδυνατώ να ελέγξω τα γεγονότα, ελέγχω τον εαυτό μου».

Παραπομπές

- [1] Hollenbach, D., S.J. (1995), *Virtue, the common good and democracy*. Στο A. Etzioni (επιμ.), *New Communitarian Thinking*, Charlottesville: University Press of Virginia, σ.143-153
- [2] Cox, D. (2001), *Integrity and politics*, *Professional Ethics*, 8/2: 31-45

- [3] Frankfurt, H. (1971), Freedom of the will and the concept of a person, *Journal of Philosophy*, LXVIII: 5-20. Βλ. επίσης, Cox, D., La Caze, M. & Levine, M. P. (2013) Integrity, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, E. Zalta (επιμ.), <http://plato.stanford.edu/archives/fall2013/entries/integrity/>, σ. 3-7
- [4] Calhoun, C. (1995) Standing for something, *Journal of Philosophy*, XCII: 235-260.
- [5] Cox, D., La Caze, M. & Levine, M.P. (2003), *Integrity and the Fragile Self*, Aldershot: Ashgate. Βλ. επίσης, Cox, La Caze & Levine, ο.π. [3], σ. 20-23.
- [6] Cox, ο.π. [2], σ. 35-42
- [7] Berlin, I. (1996) Political judgment. Στο I. Berlin, *The Sense of Reality*, London: Pimlico, σ. 40-53, επιμ.: H. Hardy
- [8] Sherman, N. (1989) *The Fabric of Character*, Oxford: Clarendon. Βλ. επίσης, Τσούκας, Χ. (2004), *Αν ο Αριστοτέλης ήταν Διευθύνων Σύμβουλος*, Αθήνα: Καστανιώτης, 5^η έκδοση, σ. 15-46

(*) Κείμενο εισήγησης στο Ετήσιο Συνέδριο «Κράτος και Διαφθορά: Ο Ρόλος της Ηγεσίας», Διεθνής Διαφάνεια Ελλάς, 11 Δεκεμβρίου, Αθήνα.

(**) Καθηγητής Στρατηγικής Διοίκησης στην Έδρα Columbia Ship Management, Πανεπιστήμιο Κύπρου και Διακεκριμένος Ερευνητής Καθηγητής Οργανωσιακών Σπουδών, University of Warwick (www.htsoukas.com, htsoukas@gmail.com)